Rozdział II. Normy prawa cywilnego

§ 7. Konstrukcja normy prawa cywilnego. Sankcja w prawie cywilnym

20 W nauce prawa cywilnego wygodnie jest posługiwać się koncepcją **normy prawnej** jako wypowiedzi językowej zawierającej wyznaczenie jej adresata, zakresu zastosowania, czyli sytuacji, po których wystąpieniu adresat normy powinien realizować wyznaczone przez normę zachowanie i zakresu normowania czyli określenia czynów, które są adresatowi nakazane albo zakazane. Nie można jednak tracić z oczu faktu, że w dziedzinie prawa prywatnego normy postępowania są stanowione także przez samych uczestników obrotu prawnego w drodze **czynności prawnych**. Tak ustanowione normy nie są normami prawnymi, ale jeżeli czynność prawna została dokonana w granicach przyznanej przez prawo kompetencji i zgodnie z regułami jej dokonywania, są one zrównane w skutkach z normami prawnymi i na równi z nimi mogą podlegać przymusowemu wyegzekwowaniu.

21 Charakterystyczną cechą budowy norm prawa prywatnego jest to, że niemal zawsze nakazują one swoim adresatom określone postępowanie w stosunku do innej wymienionej w treści normy osoby. Chodzi więc o nakaz czy zakaz pewnego zachowania **wobec drugiego**. Tak skonstruowane normy pozwalają mówić nie tylko o podmiocie zobowiązanym (adresacie normy) i jego obowiązku, ale także o podmiocie uprawnionym, czyli tym, wobec kogo adresat ma podjąć nakazane mu zachowanie i o przysługującym temu podmiotowi prawie. Pozwalają zatem mówić o **stosunku prawnym** istniejącym pomiędzy adresatem normy a wymienioną w niej osobą uprawnioną. Pojęcia stosunku prawnego, prawa podmiotowego i uprawnienia będą szerzej omawiane w następnym rozdziale.

22 Dalszym ważnym spostrzeżeniem jest to, że wiele norm prawa prywatnego ma charakter tzw. **norm kompetencyjnych**. Oznacza to, że wyrażone w nich obowiązki adresata powstaną albo przestaną istnieć wtedy, gdy wskazana w normie osoba dokona pewnej czynności prawnej. Norma taka przyznaje zatem podmiotowi kompetencję do dokonania określonej czynności prawnej z takim skutkiem, że czynność ta spowoduje powstanie czy ustanie obowiązku drugiej strony stosunku prawnego, a często i obowiązku samego uprawnionego.

23 Kilka uwag należy też poświęcić charakterowi **sankcji państwowej** w prawie prywatnym, a więc rodzajowi działań podejmowanych przez władze publiczne dla ochrony podmiotów tego prawa. Zagadnienia te należą do wykładu prawa procesowego cywilnego, jednak dla lepszego ukazania mechanizmu działania prawa materialnego trzeba je pokrótce przedstawić. Otóż działania sądów i komorników sądowych podejmowane w razie naruszenia przez adresata normy prawa prywatnego jego obowiązków nie służą wymierzeniu kary

czy spowodowaniu jakiejś dolegliwości dla tego adresata, ale wyłącznie doprowadzeniu do realizacji jego obowiązku. Co więcej, do tego celu bardzo rzadko zmierza się metodą przymusu osobistego czy sankcji majątkowych. Jedynie wówczas, gdy adresat normy zobowiązany jest do wykonania takiej czynności, której nikt inny za niego nie może wykonać albo zobowiązany jest do zaniechania jakiejś czynności stosuje się w razie braku dobrowolnego wykonania obowiązku, środki przymusu majątkowego (grzywnę, nakaz zapłaty oznaczonej sumy na rzecz uprawnionego), a w razie niezapłacenia grzywny – jej zamianę na areszt (art. 1050–1059 KPC). W pozostałych przypadkach, które stanowią przytłaczającą większość sporów cywilnoprawnych, działania organów egzekucyjnych mają na celu uzyskanie bez udziału zobowiązanego tego skutku, który miał być osiągnięty przez wykonanie obowiązku. Polegają zatem zwłaszcza na odebraniu zobowiązanemu rzeczy czy pieniędzy, które miał on wydać innej osobie albo na zajęciu przedmiotów majątkowych w celu spieniężenia ich i wydania pieniędzy wierzycielowi.

§ 8. Przepisy bezwzględnie i względnie stosowalne oraz semiimperatywne

24 Wielokrotnie już podkreślano, jak doniosłą rolę w prawie prywatnym odgrywa autonomia woli, czyli możliwość samodzielnego kształtowania przez podmioty tego prawa swojej sytuacji prawnej za pomocą dokonywania czynności prawnych. Istnienie tej możliwości powoduje, że część przepisów prawa prywatnego ma na celu tylko wyznaczanie skutków dokonywanych przez podmioty czynności prawnych i znajduje zastosowanie do określonych podmiotów dopiero po dokonaniu przez nich jakiejś czynności prawnej. Przykładowo przepisy Kodeksu cywilnego o użytkowaniu wieczystym, sprzedaży czy najmie albo przepisy KRO o małżeństwie znajdą zastosowanie do podmiotów, które ustanowią prawo użytkowania wieczystego, zawrą umowę sprzedaży czy najmu albo zawrą małżeństwo. Powstaje wówczas pytanie, czy strony dokonujące tych czynności mają jakiś wpływ na zastosowanie tych przepisów względem siebie, czy mogą ich stosowanie wykluczyć albo przyjąć w treści swojej czynności prawnej regulacje inne niż te, które zawiera ustawa. Jest to pytanie o charakter mocy wiążącej poszczególnych przepisów prawa cywilnego, o to, jak silną pozycję ma wyrażona w nich wola ustawodawcy w stosunku do woli podmiotów prawa cywilnego. Z tego punktu widzenia przepisy prawa cywilnego i wyrażone w nich normy prawne czy ich fragmenty możemy dzielić na bezwzględnie stosowalne (imperatywne), względnie stosowalne (dyspozytywne) i jednostronnie bezwzględnie stosowalne (semiimperatywne).

Przepis **imperatywny** wyznacza prawa i obowiązki wymienionych w nim podmiotów w taki sposób, że jego zastosowanie nie może zostać wyłączone wolą tych podmiotów wyrażoną w postaci ich czynności prawnej. Czynność prawna, której treść jest niezgodna z treścią przepisu imperatywnego, jest w całości albo w odpowiedniej części nieważna.

Przez przepis **dyspozytywny** rozumiemy z kolei taki przepis wyznaczający prawa i obowiązki stron, którego zastosowanie w odniesieniu do danego podmiotu czy podmiotów może zostać wyłączone postanowieniem dokonanej przez te podmioty czynności prawnej. Czynność taka może odmiennie regulować kwestię unormowaną w tym przepisie, ale może też nie zawierać żadnej własnej regulacji, a tylko uchylać stosowanie przepisu dyspozytywnego.

Przepisy **semiimperatywne** (nazywane też semidyspozytywnymi) wyznaczają treść stosunków prawnych w taki sposób, że ich zastosowanie w odniesieniu do danego podmiotu może być wyłączone tylko w określonym w nich zakresie albo w określony sposób. Najczęściej przepisy te służą ochronie interesów jednej ze stron stosunku prawnego i ich zastosowanie może być uchylone albo ich treść zmieniona w treści czynności prawnej tylko przez przyjęcie regulacji korzystniejszej dla tego chronionego podmiotu. Czynność prawna odbiegająca od treści przepisu semiimperatywnego na korzyść strony chronionej jest więc skuteczna, a odbiegająca od tej treści na jej niekorzyść – nieważna. Taką techniką posługuje się ustawodawca przede wszystkim w przepisach o ochronie konsumentów.

25 W praktyce najpoważniejszym problemem jest ustalenie charakteru mocy wiążącej poszczególnych przepisów prawa. Niekiedy rozstrzyga o tym treść przepisu. Może on zatem zastrzec swoje bezwzględne wiązanie, np. stanowiąc, że odmienne od przepisu postanowienie umowy jest nieważne albo że danej ustawowej regulacji nie można zmienić przez czynność prawną (zob. np. art. 119 i 647^1 § 6 KC). Semiimperatywny charakter norm wyrażany jest np. przez sformułowanie, że przewidzianej w jakimś przepisie odpowiedzialności nie można wyłączyć ani ograniczyć (można ją zatem tylko rozszerzyć (zob. art. 55^4 zd. 3, art. 437 KC) albo że postanowienia czynności prawnej mniej korzystne dla wskazanej strony stosunku prawnego są nieważne (zob. np. art. 586 § 3, art. 761^4 KC). Dyspozytywny charakter przepisów wyraża ustawodawca, stanowiąc np., że jakaś regulacja stosuje się „w braku odmiennego zastrzeżenia", „chyba że strony inaczej postanowiły" czy „jeżeli nie umówiono się inaczej".

Większość przepisów nie zawiera jednak w swojej treści żadnego sformułowania rozstrzygającego o charakterze mocy wiążącej wyrażonych w nich norm czy ich fragmentów. Ustalenia sposobu wiązania podmiotów prawa dokonuje się wówczas w drodze wykładni funkcjonalnej, a więc odwołując się do funkcji, jaką ma spełniać dana norma, oraz przypisywanego ustawodawcy celu jej ustanowienia. Należy zatem zbadać w pierwszej kolejności, czy analizowany przepis nie dotyczy interesów osób trzecich, nieuczestniczących w dokonywaniu czynności prawnej albo interesów większych zbiorowości ludzkich czy całego społeczeństwa, a także czy nie ma na celu ochrony wartości ważniejszych od autonomii stron tej czynności. Stwierdzenie takiej funkcji przepisu musi prowadzić do wniosku o jego bezwzględnej stosowalności. Ponadto należy rozważyć, czy celem danego przepisu nie jest ochrona interesów jednej ze stron stosunku prawnego, zagrożonych ze względu na prawdopodobieństwo znacznej przewagi siły negocjacyjnej drugiej strony. W takim przypadku należałoby przepisowi przyznać charakter semiimperatywny. Dopiero brak takiego uzasadnienia przepisu i stwierdzenie, że dotyczy on wyłącznie sytuacji podmiotów dokonujących czynności prawnej i nie ma funkcji ochronnej wobec żadnej z nich, pozwala przyjąć, że przepis jest względnie stosowalny.

Pomocą w tych rozumowaniach są pewne ogólniejsze reguły wynikające z funkcji i cech konstrukcyjnych poszczególnych dziedzin prawa prywatnego. Sprowadzają się one do stwierdzenia, że przepisy części ogólnej prawa cywilnego, prawa rzeczowego, spadkowego i rodzinnego mają przeważnie charakter imperatywny, ponieważ albo angażują interesy wszystkich podmiotów, albo chronią nadrzędne w naszym społeczeństwie wartości, natomiast przepisy prawa zobowiązań co do zasady są dyspozytywne. Od reguł tych zachodzą jednak wyjątki. Przepis prawa rzeczowego może wiązać względnie, jeżeli dotyczy wyłącznie relacji pomiędzy dwiema stronami umowy (np. właścicielem rzeczy i jej użytkownikiem), natomiast przepis prawa zobowiązań może być imperatywny czy semiimperatywny, jeżeli spełnia opisaną powyżej funkcję ochronną.

§ 9. Obowiązywanie i stosowanie norm w czasie

Przepisy prawa i wyrażone w nich normy prawne istnieją i działają w pewnych ramach **26**
czasowych. Prawo ulega zmianom, przepisy są ustanawiane, następnie zastępowane innymi bądź uchylane w taki sposób, że objęta nimi dotąd materia staje się nieuregulowana. Rodzi to problemy nazywane międzyczasowymi (**intertemporalnymi**), a polegające na rozstrzygnięciu, w jaki sposób zmiana przepisu ma wpłynąć na istniejące już w chwili jej dokonania stany rzeczy, zdarzenia i ich skutki (fakty prawne). Poprawne zrozumienie tych problemów wymaga w pierwszej kolejności rozróżnienia trzech aspektów istnienia normy prawnej w czasie.

Po pierwsze, wyróżnić trzeba **obowiązywanie** aktu normatywnego, zawartych w nim **27**
przepisów i wyrażonych w nich norm. Akt prawny obowiązuje, gdy spełni się ostatni z przewidzianych przez system prawa warunków koniecznych nabycia mocy obowiązującej przez akty normatywne tego rodzaju, co w naszym systemie oznacza zwykle urzędowe ogłoszenie aktu. Koniec obowiązywania przepisu czy całego aktu normatywnego następuje z chwilą jego uchylenia przez inny odpowiednio ustanowiony przepis albo utraty mocy obowiązującej w inny sposób, zwłaszcza na skutek orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego o niezgodności przepisu z aktem normatywnym wyższego rzędu.

Obowiązywanie normy nie jest jednak tożsame z obowiązkiem jej przestrzegania i stosowania. Dlatego też należy wyróżnić drugi stan, który można nazwać „**stosowalnością**" normy, a który polega na tym, że wszyscy adresaci normy powinni realizować wyrażone w niej obowiązki postępowania (stosować się do zakresu normowania danej normy). Stan ten powstaje z chwilą wejścia w życie przepisów wyrażających daną normę, a dzień wejścia w życie następuje z reguły dopiero po początku obowiązywania aktu normatywnego; ten okres przejściowy nazywa się *vacatio legis*. Stan stosowalności normy w zasadzie powinien zakończyć się z chwilą zakończenia jej obowiązywania. Często jednak tak nie jest, gdyż normy uchylone bywają stosowane już po utracie mocy obowiązującej do pewnych stanów rzeczy powstałych przed ich uchyleniem czy wynikłych ze zdarzeń, które miały miejsce przed ich uchyleniem.

Wiąże się to z trzecim, najistotniejszym w tym momencie pojęciem – **zasięgiem czasowym działania** normy prawnej. Zasięg czasowy działania normy to powiązanie wyznaczonych przez normę konsekwencji prawnych (nakazów i zakazów postępowania) ze zdarzeniami lub stanami rzeczy z jakiegoś przedziału czasowego. Zasięg czasowy działania jest więc elementem zakresu zastosowania normy prawnej. Zakres zastosowania wskazuje bowiem nie tylko, jakie fakty muszą zajść, by zaktualizowały się obowiązki nałożone normą prawną, ale też kiedy te fakty muszą nastąpić. Tę część zakresu zastosowania normy, rozstrzygającą o jej powiązaniu ze zdarzeniami z określonego odcinka czasu, kształtują reguły nazywane intertemporalnymi (międzyczasowymi). Możliwe są w tym względzie różne rozwiązania. Reguły intertemporalne mogą wiązać zastosowanie normy z faktami zaistniałymi po jej wejściu w życie, nawet jeżeli związane są one jakoś z faktami przeszłymi; nazywa się to bezpośrednim działaniem nowego prawa. W takim przypadku skutki zdarzeń i stanów rzeczy istniejących przed wejściem w życie danej normy podlegają prawu dawnemu, natomiast skutki tych zdarzeń i stanów rzeczy, które mają miejsce po wejściu w życie normy, podlegają tej normie. Reguły intertemporalne mogą jednak także powodować, że norma prawna kształtuje stosunki prawne (jest stosowana) jeszcze po jej uchyleniu, ponieważ nakazują ją stosować nadal do stanów rzeczy istniejących wprawdzie obecnie, ale w jakichś sposób powiązanych z okresem jej wcześniejszego obowiązywania, np. powstałych

w tym okresie. Mówi się wówczas o dalszym działaniu dawnego prawa. Wreszcie mogą wskazywać, że nowo ustanowiona norma prawna wyznacza konsekwencje zdarzeń, które zaistniały już przed jej wejściem w życie czy nawet przed początkiem jej obowiązywania, co nazywa się wstecznym działaniem nowego prawa.

28 **Reguły intertemporalne** mogą być przede wszystkim wyrażone w przepisach prawnych uchwalonych w związku z dokonywaną zmianą normatywną, tzw. przepisach przejściowych nowego aktu normatywnego, ewentualnie odrębnych ustawach wprowadzających nowe akty normatywne. Przepisy te wskazują, do jakich faktów (z jakiego zakresu czasowego) stosować należy nową ustawę, a do jakich prawo dotychczasowe. W braku szczegółowego rozwiązania intertemporalnego należy odwoływać się do reguł ogólnych, z których jedna zawarta jest w art. 3 KC, a pozostałe mają charakter powszechnie akceptowanych w orzecznictwie i praktyce zasad, w znacznym stopniu opartych na przepisach ustawy – Przepisy wprowadzające Kodeks cywilny (art. XXVI–LXIV PWKC).

Zgodnie z art. 3 KC „ustawa nie ma mocy wstecznej, chyba że to wynika z jej brzmienia lub celu". Przepis ten stanowi pewnego rodzaju ogólną czy uzupełniającą regułę dotyczącą interpretowania nowych norm merytorycznych co do zasięgu ich czasowego działania. Jest to zatem dyrektywa nakazującą uznawać nowy akt normatywny za działający wyłącznie **na przyszłość**, jeżeli argumenty językowe lub celowościowe nie przemawiają za jego działaniem także w odniesieniu do faktów przeszłych.

Większe znaczenie praktyczne ma jednak rozstrzyganie o stosowaniu nowej lub dawnej normy prawnej do zdarzeń i stanów rzeczy zaistniałych przed wejściem nowej normy, ale w jakiejś formie istniejących nadal po jej wejściu w życie. W tym zakresie stosuje się, w braku szczegółowych przepisów intertemporalnych towarzyszących danej zmianie prawa, wzmiankowane powyżej, ogólne zasady prawa intertemporalnego, oparte głównie na przepisach PWKC. Poniżej przedstawione zostaną najważniejsze z nich.

Podstawowe znaczenie ma **zasada *tempus regit actum***, nakazująca oceniać zdarzenia prawne na podstawie ustaw stosowalnych w chwili ich nastąpienia, a więc wiążąca czasowy zakres działania normy z jej czasowym zakresem obowiązywania i wejścia w życie. Stosuje się ją przede wszystkim do oceny samego zaistnienia faktu prawnego, a więc do rozstrzygania o dopuszczalności, formie i innych warunkach skutecznego dokonywania czynności prawnych. Zagadnienia te podlegają prawu obowiązującemu w chwili dokonywania czynności, a późniejsza zmiana reguł nie wpływa na skuteczność dokonanej już czynności.

W odniesieniu do rozciągniętych w czasie stanów rzeczy, powstałych pod rządem dawnej normy i trwających nadal w chwili jej zmiany, mających postać istniejących pomiędzy jakimiś podmiotami stosunków prawnych, zasady intertemporalne opierają się przede wszystkim na rozróżnieniu dwóch kategorii takich stosunków. Pierwsze nazwać można **stosunkami prawnymi tymczasowymi**. Polegają one na tym, że ich strony mają obowiązek określonego jednokrotnego (ewentualnie rozłożonego na części, ale stanowiącego określoną całość) zachowania się wobec siebie. Realizacja tego zachowania będzie wykonaniem obowiązku i spowoduje wygaśnięcie stosunku prawnego; wyczerpuje się on wówczas i osiąga swój cel. Interes podmiotu uprawnionego zostaje zaspokojony przez to, że stosunek prawny pomiędzy stronami przestaje istnieć, gdyż podmiot obowiązany zrealizował swój obowiązek. Taką cechę ma np. stosunek zobowiązaniowy powstający w wyniku zawarcia umowy sprzedaży, gdzie sprzedawca ma przenieść własność i wydać rzecz, a kupujący – zapłacić cenę (art. 535 KC). Celem nawiązania tego stosunku jest jego późniejsze zniesienie przez wykonanie obowiązków stron, fazę istnienia stosunku prawnego można

określić jako stan „oczekiwania na wykonanie". Zmiana norm prawnych regulujących prawa i obowiązki stron takiego stosunku prawnego w czasie jego istnienia – pomiędzy jego powstaniem a wykonaniem – nie ma wpływu na sytuację prawną stron, podlega ona nadal regulacji nieobowiązujących już przepisów dawnych (**zasada dalszego działania dawnego prawa**). Inny rodzaj stosunków prawnych to **stosunki prawne trwałe**. Są to takie stosunki prawne, które z konieczności muszą istnieć przez pewien czas, gdyż jedna ze stron ma obowiązek zachowania ciągłego (np. zaniechania jakichś działań) albo powtarzających się działań nieskładających się na określoną z góry całość. Interes strony uprawnionej w takim stosunku prawnym zaspokojony jest nie przez jednorazowe spełnienie obowiązku powodujące wygaśnięcie stosunku prawnego, ale właśnie przez istnienie stosunku prawnego i jego stałe wykonywanie. Takimi stosunkami prawnymi są przede wszystkim stosunki prawne prawa rzeczowego, ale także stosunki małżeństwa i pokrewieństwa, niektóre stosunki zobowiązaniowe (np. najem, dzierżawa, leasing, użyczenie) i inne. Do tych stosunków prawnych co do zasady należy stosować normy prawne nowe od chwili ich wejścia w życie, treść praw i obowiązków stron ulega zatem zmianie w chwili zmiany stanu prawnego (**zasada bezpośredniego działania nowego prawa**).

Inna jeszcze sytuacja powstaje, gdy zmiana stanu prawnego nie polega na wprowadzeniu nowej normy prawnej w miejsce dawnej, a jedynie na uchyleniu normy dotychczas obowiązującej i wyznaczającej jakiś typ stosunku prawnego. W tym przypadku uznaje się, że nie następuje wygaśnięcie istniejących w dniu uchylenia normy stosunków prawnych danego typu; stosuje się do nich nadal normę uchyloną. Tak więc np. uchylenie przepisów regulujących pewien typ zobowiązań czy ograniczonych praw rzeczowych nie powoduje wygaśnięcia czy też przekształcenia istniejących w tym momencie stosunków prawnych i praw tego rodzaju, o ile nie stanowi tak przepis przejściowy.

Co do trwałych stanów rzeczy niebędących stosunkami prawnymi, a więc takich jak np. zdolność prawna (i związane z nią skutki uznania za zmarłego) czy zdolność do czynności prawnych (i związany z nią stan ubezwłasnowolnienia) albo posiadanie przez jakiś przedmiot statusu rzeczy, części składowej czy przynależności (zob. art. 45–52 KC), jako regułę przyjmuje się bezpośrednie stosowanie do nich nowej normy prawnej.

§ 10. Obowiązywanie i stosowanie norm w przestrzeni – reguły kolizyjne

Oczywiste jest, że normy prawa państwowego obowiązują na terytorium państwa, które **29**
je ustanowiło, natomiast normy prawa ponadpaństwowego (międzynarodowego, unijnego) – na odpowiednio szerszym terytorium. Mówiąc o obowiązywaniu i stosowaniu norm prawa prywatnego w przestrzeni, mamy jednak na myśli nieco inne zagadnienie. Chodzi mianowicie o znalezienie odpowiedzi na pytanie: prawo jakiego państwa powinno być stosowane do stanów faktycznych powiązanych z więcej niż jednym obszarem prawnym? Konieczność rozwiązania tego problemu pojawia się m.in. wówczas, gdy stronami stosunku prawnego są podmioty mające obywatelstwa, miejsca pobytu czy siedziby w różnych krajach, zdarzenie wywołujące jakieś skutki prawne nastąpiło za granicą; przedmiot, do którego odnoszą się prawa i obowiązki stron, znajduje się w innym państwie itp. Na pytanie to odpowiada **prawo prywatne międzynarodowe** zajmujące się rozgraniczeniem sfer działania systemów prawa prywatnego różnych państw i wskazaniem – za pomocą tzw. **norm kolizyjnych** – prawo jakiego państwa powinno być podstawą rozstrzygnięcia danej spra-

wy. Wskazanie prawa właściwego następuje przy użyciu tzw. łącznika, czyli kryterium rozstrzygającego o tym, jakie prawo powinno być stosowane do danej sytuacji faktycznej. Łączniki te mogą być personalne (obywatelstwo, miejsce zamieszkania, siedziba) lub przedmiotowe (miejsce położenia rzeczy, miejsce dokonania czynności, miejsce popełnienia deliktu czy wystąpienia szkody itd.). Oprócz tego prawo prywatne międzynarodowe dopuszcza w szerokim zakresie wybór prawa właściwego przez strony stosunku prawnego.

Obowiązujące w Polsce normy kolizyjne zawiera przede wszystkim ustawa z 4.2.2011 r. – Prawo prywatne międzynarodowe (tekst jedn. Dz.U. z 2023 r. poz. 503), a także rozporządzenia Unii Europejskiej. Problematyka prawa prywatnego międzynarodowego, choć związana z materialnym prawem prywatnym, jest na tyle odrębna i specyficzna, a przy tym złożona, że jest zwykle przedmiotem odrębnego wykładu uniwersyteckiego i ma własną literaturę, dlatego też nie będzie tu rozwijana.

§ 11. Zasady prawa prywatnego

30 Pojęcie **zasady prawa** jest różnie rozumiane w teorii prawa oraz dogmatyce i każdy ze sposobów jego pojmowania jest przydatny do przekazania jakichś informacji o systemie prawnym. Na potrzeby tego opracowania będę posługiwał się nim przede wszystkim w znaczeniu normatywnym. Poniżej mówi się więc o zasadach prawa prywatnego jako o pewnej kategorii norm tego prawa, wyróżnianych ze względu na ich nadrzędną rolę. Może tu chodzić o nadrzędność hierarchiczną albo o szczególne znaczenie społeczne zawartego w normie nakazu ze względu na wagę realizowanych przez niego wartości albo choćby ze względu na szeroki zakres jego zastosowania. Na tej podstawie da się zatem wyróżnić dwie kategorie zasad prawa prywatnego w normatywnym znaczeniu tego pojęcia.

31 Pierwszą kategorię tworzą **zasady nadrzędne hierarchicznie**, a więc przede wszystkim wyrażone w Konstytucji RP. Są to normy konstytucyjne, które albo dotyczą całego systemu prawa, w tym i prawa prywatnego, albo odnoszą się szczególnie do spraw normowanych prawem prywatnym. Dla całego systemu prawa znaczenie mają przede wszystkim:

1) zasada demokratycznego państwa prawnego (art. 2 Konstytucji RP);
2) zasada legalizmu (art. 7 Konstytucji RP);
3) zasada ochrony godności każdej osoby (art. 30 Konstytucji RP);
4) zasada wolności każdego człowieka (art. 31 Konstytucji RP);
5) zasada równego traktowania (art. 32 Konstytucji RP).

Zwłaszcza zasady wyrażone w art. 30 i 31 Konstytucji RP znajdują swoje szczególne urzeczywistnienie w przepisach prawa prywatnego, chronione przez nie wartości są bowiem uzasadnieniem dla istnienia i wpływają na kształt wielu instytucji tego prawa.

Z kolei spośród zasad konstytucyjnych mających szczególne znaczenie dla stosunków społecznych poddanych prawu prywatnemu należy wskazać zwłaszcza:

1) zasadę ochrony wolności gospodarczej (art. 20 Konstytucji RP);
2) zasadę ochrony własności, równej ochrony praw majątkowych, ochrony dziedziczenia (art. 21 i 64 Konstytucji RP);
3) zasadę ochrony małżeństwa, rodziny, macierzyństwa i rodzicielstwa (art. 18, 71 i 72 Konstytucji RP);
4) zasadę ochrony dóbr osobistych (art. 47, 49 i 50 Konstytucji RP);
5) zasadę wolności wypowiedzi (art. 14 i 54 Konstytucji RP);
6) zasadę wolności zrzeszania się (art. 58 Konstytucji RP);

7) zasadę ochrony praw lokatora (art. 75 Konstytucji RP);
8) zasadę ochrony praw konsumenta (art. 76 Konstytucji RP).

Zasady konstytucyjne pełnią nie tylko funkcję dyrektyw skierowanych do ustawodawcy zwykłego i określających kierunek, a czasem i zasadniczy kształt regulacji prywatnoprawnej. Ograniczają one swobodę tego ustawodawcy, powodując, że normy ustawowe niezgodne z nimi zostają wyeliminowane z systemu prawnego. Wpływają także na interpretację i stosowanie prawa, przez reguły nakazujące dokonywanie wykładni ustaw w zgodzie z konstytucją oraz uwzględnianie wartości konstytucyjnych przy stosowaniu przepisów zawierających klauzule generalne.

Drugą kategorię zasad tworzą zasady, które nie są hierarchicznie nadrzędne, ale są wyróżniane ze względu na ich **szczególne znaczenie** w systemie prawa prywatnego. Ich katalog może być różnie formułowany, moim zdaniem należy zaliczyć do niego: **32**

1) zasadę autonomii woli, zwłaszcza swobody umów i swobody testowania (zob. art. 56, 353^1 i 941 i nast. KC);
2) zasadę pełnego charakteru uprawnień właściciela i pełnej ochrony własności (art. 140 i 222 KC);
3) zasadę odpowiedzialności za wyrządzoną w sposób zawiniony szkodę (zob. art. 415 KC);
4) zasadę uwzględniania dobra dziecka (wyrażoną w licznych przepisach KRO).

Tego rodzaju zasady odgrywają nieco inną rolę. Choć pośrednio umocowane są w przepisach konstytucyjnych, same nie mają cechy hierarchicznej nadrzędności, więc przepisy szczególne mogą ograniczać ich zakres czy wprowadzać wyjątki od nich. Ze względu jednak na doniosłość wartości, które zasady te realizują, oraz na szerokie sformułowanie ich w przepisach prawa, ograniczenia czy wyłączenia ich zastosowania należy raczej interpretować ściśle. Same zaś te zasady mogą służyć jako argumenty w wykładni innych przepisów prawa prywatnego. Można bowiem twierdzić, że wątpliwości interpretacyjne powinny być rozstrzygane na korzyść wykładni zgodnej z zasadą, a nie jej przeczącej.

§ 12. Klauzule generalne

Charakterystyczną cechą prawa prywatnego jest występowanie w jego przepisach tzw. **klauzul generalnych**. Są to zawarte w przepisie prawnym zwroty odwołujące się do **pozaprawnych wartości i ocen**. Ich funkcja polega na tym, że dzięki ich obecności treść normy prawnej, jej zakres zastosowania albo zakres normowania, wzbogacone są o niewymienione wprost w przepisie kryteria o charakterze ocennym. Decyzja sądu stosującego prawo o tym, czy dana norma ma zastosowanie w danym stanie faktycznym albo o tym, jakie konsekwencje w postaci obowiązku określonego zachowania dany stan faktyczny wywołuje, uzależniona jest od wyniku uwzględnienia przez sąd tych ocen i wartości, które klauzula generalna wskazuje. **33**

Najważniejsze klauzule generalne w prawie prywatnym odwołują się do ocen moralnych i opartych na nich norm, są to wspominane już w poprzednim rozdziale klauzule „zasad współżycia społecznego", „dobrych obyczajów" i „względów słuszności", a także klauzula „niegodziwego celu", użyta w art. 412 KC.

Inną ważną klauzulą generalną jest klauzula „społeczno-gospodarczego przeznaczenia prawa", stosowana np. w art. 5, 140 czy 354 KC. Powoduje ona konieczność dokonania oceny działania osoby uprawnionej czy zobowiązanej do czegoś z punktu widzenia celu czy funkcji ekonomicznej, jaką ma spełniać jego obowiązek czy uprawnienie. Sporadycznie

ustawodawca posługuje się także klauzulą generalną rozsądku, mówiąc o „rozsądnym czasie" czy „ocenianiu sprawy rozsądnie", przez co odsyła do ocen dokonywanych ze względu na kryteria racjonalnego, sprawnego i celowego działania. Istotne znaczenie w prawie rodzinnym odgrywa klauzula „dobra dziecka" (zob. np. art. 95 § 3 KC). Stosunkowo często w przepisach pojawia się też klauzula generalna „interesu społecznego" (art. 236 § 2, art. 894 § 2 KC, art. 61^{16}, 86, 95 § 3, art. 154 KRO).

Klauzule generalne uelastyczniają treść normy prawnej przez to, że obok elementów ściśle określonych przez ustawodawcę norma ta obejmuje także elementy zmienne i kształtowane przez sąd według wskazanych w klauzuli kryteriów. Stanowią one więc mechanizm przesuwający ciężar decyzji o prawach i obowiązkach podmiotów z prawodawcy na sędziego. Swoboda decyzji sądu jest ograniczona na dwa sposoby – po pierwsze, przez treść samej klauzuli generalnej, która wskazuje, jakiego rodzaju oceny powinny być wzięte pod uwagę. Po drugie, przez nadrzędne wartości systemu prawa (zwłaszcza wartości konstytucyjne) oraz zasady prawa w znaczeniu wyjaśnionym w poprzednim paragrafie. Stosując klauzulę generalną, sąd powinien bowiem rozstrzygać tak, by jak najpełniej urzeczywistnić wartości, którymi kieruje się ustawodawca i osiągnąć jak największą zgodność z mającą w danym przypadku zastosowanie zasadą prawa.

§ 13. Dobra wiara

34 Normy prawa prywatnego uzależniają niekiedy powstanie wyrażonych w nich obowiązków i uprawnień nie tylko od faktów istniejących obiektywnie, zewnętrznie, ale także od pewnych stanów psychicznych (jak błąd czy wiedza o jakichś faktach), a także od złożonych okoliczności obejmujących zarówno przeżycia psychiczne jakiejś osoby, jak i ocenę jej zachowania. Do tej ostatniej kategorii należy wina, istotna dla odpowiedzialności odszkodowawczej i wraz z nią omawiana **dobra wiara**, która ma bardziej ogólne znaczenie w prawie prywatnym i dlatego należy poświęcić jej nieco uwagi w tym miejscu.

Niekiedy przepis ustawy stanowi, że pewne zdarzenie wywołuje skutki prawne bądź ich nie wywołuje, albo też wywołuje je z różnym nasileniem, zależnie od tego, czy uczestniczący w nim podmiot był w dobrej czy też w złej wierze (zob. np. art. 5 KWU, art. 169, 172, 174 KC). Ustawa nie definiuje jednak dobrej ani złej wiary. Niektóre przepisy posługujące się tymi pojęciami precyzują ich znaczenie na swój własny użytek, ale większość nie daje żadnych wskazówek co do ich rozumienia. Przyjęta w doktrynie i orzecznictwie definicja dobrej wiary mówi, że jest to **usprawiedliwiona nieznajomość prawdziwego stanu rzeczy**, zwykle polegającego na istnieniu jakiegoś stosunku prawnego czy prawa. Na pojęcie dobrej wiary składają się zatem trzy elementy: **przeświadczenie** o istnieniu prawa lub stosunku prawnego (lub też o ich nieistnieniu), **błędność** tego przeświadczenia oraz możliwość **usprawiedliwienia** błędu w danych okolicznościach. Za złą wiarę uznaje się natomiast **znajomość** prawdziwego stanu rzeczy oraz **nieusprawiedliwioną niewiedzę** o tym stanie rzeczy. Stąd mówi się potocznie, że w złej wierze jest ten, kto „wie albo powinien wiedzieć", czyli wiedziałby o prawdziwym stanie rzeczy, gdyby zachował się starannie.

35 Jeżeli skutki prawne jakiegoś zdarzenia czy stanu rzeczy uzależnione są od dobrej bądź złej wiary podmiotu, obowiązuje **domniemanie dobrej wiary** ustanowione w art. 7 KC. Dla pozbawienia kogoś korzyści zapewnianej przez przepisy odwołującej się do dobrej wiary konieczne jest zatem udowodnienie mu złej wiary w postaci wiedzy o rzeczywistym stanie prawnym lub w postaci niedbalstwa powodującego niewiedzę.

Rozdział III. Prawo podmiotowe

§ 14. Stosunek cywilnoprawny i jego elementy

Prawo podmiotowe jest pojęciem o zasadniczym znaczeniu dla prawa prywatnego, a jednocześnie pojęciem niedającym się zdefiniować w sposób ścisły i powszechnie akceptowany. Najogólniej ujmując, chodzi tu o korzystną sytuację podmiotu czy grupy podmiotów, w jakiej znajdują się one z powodu obowiązującego prawa. Dla bliższego wyjaśnienia, czym jest prawo podmiotowe, konieczne jest jednak najpierw poświęcenie uwagi pojęciu **stosunku cywilnoprawnego**. **36**

W rozdziale II zwrócono uwagę, że normy prawa prywatnego wyznaczają swoim adresatom obowiązek pewnego zachowania na rzecz określonych innych podmiotów. Ponadto, często obowiązek ten uzależniony jest od dokonania jakiejś czynności przez wskazany w normie podmiot. Tak więc, np. normy wyrażone w art. 535 KC nakazują sprzedawcy przenieść własność rzeczy na kupującego oraz wydać tę rzecz kupującemu, a kupującemu nakazują odebrać rzecz od sprzedawcy i zapłacić sprzedawcy cenę. Z kolei normy wyrażone w art. 494 KC nakazują każdej ze stron umowy wzajemnej (np. właśnie umowy sprzedaży) zwrócić otrzymane wcześniej świadczenie, jeżeli jedna ze stron dokona czynności prawnej odstąpienia od umowy zgodnie z art. 491 albo art. 492 KC. **37**

Norma prawa prywatnego odnosi się zatem do dwóch podmiotów – do swojego adresata, będącego podmiotem zobowiązanym oraz do innej osoby, którą nazywamy **uprawnioną**, a która może skorzystać z nakazanego adresatowi zachowania albo ma kompetencję do dokonania czynności, która wpłynie na położenie prawne stron. Norma taka wyznacza zatem stosunek prawny. Stosunkiem prawnym nazywamy bowiem właśnie relację pomiędzy dwoma lub więcej podmiotami, istniejącą ze względu na obowiązywanie normy prawnej, która wyznacza jednemu podmiotowi lub podmiotom określone zachowanie odnoszące się do osoby czy spraw innego podmiotu.

Pojedyncze normy prawne nakazują poszczególne, proste zachowania. Każde z tych zachowań ma swoje znaczenie dla uprawnionego, ale zwykle żadne z nich samo nie zaspokaja jeszcze tego interesu uprawnionego, dla którego ochrony ustawodawca stanowi prawo. Dobrego przykładu dostarcza regulacja umowy najmu zawarta w art. 659 i nast. KC. Z przepisów tych można odtworzyć normy nakazujące wynajmującemu różne zachowania: wydanie najemcy przedmiotu najmu w stanie przydatnym do umówionego użytku, utrzymywanie jej w takim stanie (art. 662 KC), w tym usuwanie wad, a także znoszenie używania tej rzeczy przez najemcę w czasie trwania stosunku prawnego (art. 659 KC). Każde z nich samodzielnie nie przedstawia zasadniczej wartości dla najemcy, ale wszystkie

razem składają się na obowiązek wynajmującego, który można by określić ogólnie jako obowiązek umożliwienia najemcy korzystania z rzeczy. Równocześnie inne normy prawne nakładają różne obowiązki na najemcę: zapłaty czynszu (art. 659 KC), ponoszenia drobnych nakładów związanych ze zwykłym używaniem rzeczy (art. 662 § 2 KC), powstrzymywania się od używania rzeczy najętej niezgodnie z umową i zmieniania jej przeznaczenia (art. 666 § 1 i art. 667 § 1 KC), zwrotu rzeczy wynajmującemu po zakończeniu najmu (art. 675 § 1 KC) itd.

Te poszczególne normy prawne nakazujące czy zakazujące określonych zachowań wyznaczają proste czy elementarne stosunki prawne. Są one jednak powiązane ze sobą funkcjonalnie – wiele takich elementarnych stosunków prawnych służy łącznie jednemu społeczno-gospodarczemu celowi, tworzone przez nie sytuacje prawne występują w życiu społecznym wspólnie. Dlatego stosunki te łączy się w procesie interpretacji prawa w jeden zbiór i to ten zbiór nazywa się w nauce prawa cywilnego **stosunkiem cywilnoprawnym**. Z tego samego powodu, ze względu na funkcjonalną więź łączącą poszczególne obowiązki i uprawnienia, ustawodawca łączy przepisy zawierające te normy, które tworzą powiązane ze sobą proste stosunki prawne w jedną redakcyjną całość, tworząc wyodrębnione regulacje poszczególnych typów stosunków cywilnoprawnych, takich jak sprzedaż czy najem.

38 Normy prawne mogą określać swoich adresatów nazwą indywidualną, a więc nakładać obowiązki na określone indywidualnie podmioty, albo określać ich nazwą rodzajową, nakładając obowiązki na pewną klasę podmiotów czy nawet na wszystkie podmioty podlegające danemu prawodawstwu. Stosownie do tego wyznaczane przez nie stosunki prawne możemy podzielić na dwie kategorie:

1) stosunki prawne **dwustronnie zindywidualizowane**, nazywane też stosunkami typu względnego, które występują pomiędzy dwoma lub więcej oznaczonymi indywidualnie podmiotami. W stosunku takim na określonym indywidualnie podmiocie zobowiązanym spoczywa obowiązek względem uprawnionego albo obowiązek zależny od dokonania jakiejś czynności przez uprawnionego. O uprawnieniu w takim stosunku prawnym mówimy, że jest uprawnieniem względnym. Podawane powyżej przykłady odnoszące się do stosunków prawnych sprzedaży czy najmu ilustrowały właśnie pojęcie stosunku prawnego dwustronnie zindywidualizowanego;
2) stosunki prawne **jednostronnie zindywidualizowane**, nazywane też stosunkami prawnymi typu bezwzględnego, w których obowiązek spoczywa na nieoznaczonym bliżej kręgu osób (często na wszystkich). Jest to w praktyce zawsze obowiązek bierny, zakaz podejmowania określonych działań wobec podmiotu uprawnionego. Tak skonstruowane są stosunki prawne łączące np. właściciela rzeczy czy autora utworu z wszystkimi podmiotami niebędącymi właścicielami czy twórcami danego dobra. Podmioty uprawnione w tych stosunkach prawnych mają uprawnienie nazywane bezwzględnym.

39 Spójrzmy teraz na różne sytuacje, w jakich mogą znajdować się podmioty prawa ze względu na obowiązujące normy prawne. Jeżeli norma nakazuje bądź zakazuje swojemu adresatowi jakiegoś zachowania, możemy określić sytuację tego adresata jako obowiązek działania lub obowiązek zaniechania określonego działania. Z tego punktu widzenia każde możliwe do pomyślenia zachowanie jakiejś osoby możemy zakwalifikować ze względu na całość norm danego systemu prawnego jako nakazane albo nienakazane (fakultatywne), zakazane albo niezakazane (dozwolone), a często zarazem nienakazane i niezakazane (indyferentne).

Jeżeli norma prawna nakazuje czy zakazuje jakiegoś zachowania wobec innego podmiotu albo uzależnia powstanie czy ustanie obowiązku od czynności innego podmiotu, po

stronie tego drugiego podmiotu występuje sytuacja nazywana **uprawnieniem**. Uprawnienie to może mieć różne postacie. O **uprawnieniu w ścisłym znaczeniu** mówimy wówczas, gdy adresat normy jest zobowiązany wobec uprawnionego do określonego zachowania polegającego na działaniu czy zaniechaniu oddziaływania na sprawy podmiotu uprawnionego. Natomiast sytuacja podmiotu, od którego czynności zależy powstanie czy ustanie obowiązku adresata normy nazywana jest w teorii prawa kompetencją, natomiast w nauce prawa cywilnego mówi się w tym przypadku o **uprawnieniach kształtujących** (prawokształtujących).

Wspomniano wcześniej o sytuacjach, w których ktoś może podjąć określone postępowanie – nie jest ono mu zakazane. Sytuację taką nazywamy wolnością danego postępowania. Ta wolność jest stanem naturalnym, istniejącym w braku jakichkolwiek norm prawnych odnoszących się do danego zachowania, dlatego nie kwalifikujemy jej jako uprawnienia – nie jest stworzona przez prawo. Prawodawca może jednak chronić wolność postępowania w ten sposób, że na inne osoby nałoży obowiązek nieingerowania w to postępowanie. Taka **prawnie chroniona wolność** jest już uprawnieniem, bowiem możliwość korzystania z niej bez zakłóceń ze strony innych osób została stworzona normą prawną. Na konstrukcji wolności prawnie chronionej opiera się prawo własności i inne prawa, które określamy jako bezpośrednie i bezwzględne (zob. § 15 i 16). Prawa takie ustawodawca tworzy nie tylko dla ochrony dóbr podmiotów uprawnionych, ale także w celu rozgraniczenia sfer interesów i aktywności poszczególnych osób. Przyznając komuś wolność prawnie chronioną określonego postępowania (np. własność określonej rzeczy), wyłącza się pewną sferę interesów i działalności uprawnionego spod wpływów innych, ograniczając czy znosząc ich z kolei wolność postępowania wobec tego samego dobra.

Jak widać z powyższych uwag, każdy istniejący rzeczywiście lub tylko uregulowany **40**
abstrakcyjnie przez ustawodawcę stosunek prawny można opisywać za pomocą dwóch lub trzech podstawowych pojęć. Przedmioty będące odpowiednikami tych pojęć (osoby, ich sytuacje prawne i zachowania) nazywa się często **elementami stosunku prawnego**.

Stronami stosunku prawnego są podmioty zobowiązane i podmioty uprawnione przez normę prawną. W większości stosunków prawnych po każdej ze stron może występować więcej niż jeden podmiot. Uprawnienia i obowiązki tych podmiotów nazywa się **treścią** stosunku prawnego. Zachowanie czy zespół zachowań, do którego jedna ze stron jest zobowiązana (a niekiedy także dobro, do jakiego zachowania te się odnoszą) nazywa się **przedmiotem** stosunku prawnego.

Rozmaite zdarzenia, których zaistnienie powoduje powstanie albo ustanie stosunku **41**
prawnego bądź wpływa na jego treść, nazywamy **zdarzeniami prawnymi**. Pojęcie i rodzaje zdarzeń prawnych oraz najważniejszy ich rodzaj – czynności prawne – będą omawiane w rozdziale VIII.

§ 15. Normatywne postacie i rodzaje uprawnień

Na podstawie treści norm prawnych można wyróżnić cztery podstawowe tzw. **postacie** **42**
normatywne uprawnień:

1) **uprawnienie bezpośrednie** polega na możności podejmowania przez uprawnionego wszystkich albo określonych działań wobec pewnego dobra, czy szerzej na możności korzystania z tego dobra na rozmaite sposoby. Normy prawne tworzące uprawnienia tego rodzaju zakazują wszystkim innym ingerowania w określone postępowanie danego

podmiotu czy podejmowania takich zachowań, które godziłyby w dobro będące przedmiotem uprawnienia. W konsekwencji po stronie podmiotu uprawnionego powstaje to dozwolenie do wykorzystywania danego dobra, które powyżej określono mianem wolności prawnie chronionej. Inaczej mówiąc, uprawnieniu bezpośredniemu odpowiada w danym stosunku prawnym powszechny (spoczywający na klasie podmiotów określonej generalnie) obowiązek zaniechania jakiegoś postępowania wobec uprawnionego. Ze względu na tę powszechność obowiązku uprawnienia bezpośrednie są – w innym podziale, o którym będzie mowa poniżej – uprawnieniami bezwzględnymi. Odgrywają one zasadniczą rolę w konstrukcji praw rzeczowych oraz praw na dobrach osobistych i dobrach intelektualnych;

2) **roszczenie** polega na możności domagania się od indywidualnie oznaczonych osób, aby zachowały się w określony sposób, polegający na działaniu lub zaniechaniu (w tym na znoszeniu cudzego zachowania). Normy tworzące te uprawnienia nakazują oznaczonym indywidualnie adresatom określone postępowanie na rzecz uprawnionego; odpowiednikiem roszczenia jest więc indywidualny obowiązek zachowania aktywnego bądź pasywnego. Ze względu na indywidualny charakter obowiązku roszczenia są – w innym podziale – uprawnieniami względnymi. Przede wszystkim wchodzą one w skład wierzytelności istniejących w stosunkach zobowiązaniowych, ale mogą też powstawać w wyniku naruszenia uprawnień bezpośrednich. Jeżeli obowiązek podmiotu zobowiązanego jest już aktualny, bo spełniły się przesłanki jego powstania i nadszedł termin, w którym powinien on być wykonany, mówimy, że roszczenie jest **wymagalne**. Z roszczeniami związane są zwykle kompetencje do zwrócenia się do organów państwowych o przymuszenie podmiotu zobowiązanego do nakazanego mu zachowania. Cechę tę nazywa się **zaskarżalnością** roszczenia, polega ona na tym, że można dochodzić realizacji roszczenia przed sądem i egzekwować je z pomocą komornika;

3) **uprawnienie kształtujące** należy do kategorii kompetencji. Polega ono na możliwości dokonania czynności prawnej, która spowoduje powstanie, ustanie albo zmianę stosunku prawnego. Istotą tego uprawnienia jest zatem to, że uprawniony sam, własnym działaniem, jednostronnie powoduje zmianę w sferze praw i obowiązków drugiej strony stosunku prawnego (a zwykle i swoich). Uprawnieniu temu nie odpowiada bezpośrednio żaden obowiązek drugiej strony, jak to jest w przypadku uprawnienia bezpośredniego czy roszczenia, natomiast jego wykonanie wprowadza zmiany w położeniu stron, które odtąd muszą dostosować swoje postępowanie do zmienionej sytuacji prawnej. Przykładami uprawnień kształtujących są prawa do uchylenia się od skutków prawnych oświadczenia woli (art. 84, 86 i 87 KC), prawa odstąpienia od umowy (np. art. 395, 491 i nast. KC, art. 27 i nast. PrKonsU), prawa wypowiedzenia stosunku prawnego (np. art. 365^1 i 673 KC), prawo odkupu (art. 593 i nast. KC), prawo pierwokupu (art. 596 i nast. KC);

4) **uprawnienie do żądania ukształtowania stosunku prawnego** (prawo do powództwa o ukształtowanie) jest instytucją z pogranicza prawa materialnego i procedury cywilnej. Liczne przepisy materialnego prawa prywatnego nakazują sądowi na żądanie jednej ze stron stosunku prawnego wydać orzeczenie wpływające na istnienie lub kształt tego stosunku prawnego. Mogą to być orzeczenia uznające czynność prawną za bezskuteczną względem powoda (np. art. 59, 527, 916 i 1024 KC), orzeczenia unieważniające zawartą umowę lub rozwiązujące stosunek prawny (np. art. 70^5, 874, 901 § 1 i art. 913 § 2 KC) oraz orzeczenia zmieniające treść uprawnień i obowiązków stron (np. art. 357^1, 358^1 § 3, art. 388 § 1, art. 484 § 2, art. 632 § 2, art. 907 § 2, art. 913 § 1 i art. 914 KC).

Inicjatywa dokonania zmiany w stosunku prawnym należy do podmiotu prawa, co upodabnia ten przypadek do uprawnienia kształtującego, ale zmiana nie następuje przez samą czynność uprawnionego, a dopiero na skutek wydania przez sąd orzeczenia, co te dwie sytuacje odróżnia.

W literaturze często wymienia się jako jedną z postaci uprawnień tzw. **zarzut**, polegający na możliwości odmowy spełnienia roszczenia innej osoby. Wynika to ze spostrzeżenia, że niektóre przepisy prawa pozwalają osobie zobowiązanej uchylić się od spełnienia obowiązku i tym samym uniemożliwić drugiej stronie realizację jej roszczenia, przejściowo (tzw. zarzut dylatoryjny, np. zarzut niespełnienia świadczenia wzajemnego, art. 488 § 2 KC) albo nawet definitywnie (tzw. zarzut peremptoryjny, np. zarzut przedawnienia z art. 117 § 2 KC czy zarzut potrącenia z art. 498 KC).

Istotną rolę w praktyce odgrywa podział uprawnień (a także praw podmiotowych, **43**
o czym w § 17) na bezwzględne i względne. Kryterium podziału stanowi tzw. skuteczność prawa, czyli to, wobec jak określonej kategorii osób można się na to prawo powołać.

Uprawnieniami bezwzględnymi nazywa się uprawnienia skuteczne wobec nieoznaczonego kręgu osób (potocznie, choć nieściśle mówiąc – wobec wszystkich). Są one tworzone przez takie normy nakładające obowiązek postępowania wobec jakiejś osoby, których adresaci określeni zostali nazwą generalną. Istnieją zatem w stosunkach prawnych jednostronnie zindywidualizowanych. Uprawnieniom tym odpowiadają obowiązki bliżej nieokreślonego kręgu osób – wszystkich, z wyjątkiem tych, których jakaś inna norma z grona zobowiązanych wyłącza. Z uprawnień bezwzględnych zbudowane jest prawo własności, odgrywają one też główną rolę w konstrukcji pozostałych praw rzeczowych, bezwzględny charakter mają uprawnienia do dóbr osobistych i niektóre prawa na dobrach niematerialnych. Każde uprawnienie bezpośrednie jest ze swej natury uprawnieniem bezwzględnym.

Uprawnienia względne z kolei są skuteczne wobec oznaczonego kręgu osób – indywidualnie wskazanego podmiotu lub grupy takich podmiotów. Powstają zatem wówczas, gdy norma nakłada obowiązek postępowania wobec innej osoby na adresata oznaczonego nazwą indywidualną i istnieją w stosunkach prawnych dwustronnie zindywidualizowanych. Uprawnieniu takiemu odpowiada obowiązek oznaczonej osoby czy grupy oznaczonych osób. Względny charakter ma zatem, ze swej istoty, roszczenie.

§ 16. Konstrukcja i cechy prawa podmiotowego

Tak jak normy prawne i wyznaczane przez nie stosunki prawne łączy się w pewne więk- **44**
sze całości powiązane funkcjonalnie, tak samo ustawodawca tworzy zespoły sytuacji prawnych powiązanych ze sobą ze względu na to, że służą jednemu nadrzędnemu celowi. Takie zbiory funkcjonalnie powiązanych ze sobą wolności, uprawnień i kompetencji nazywa się zwykle **prawami podmiotowymi**. Uprawnienie kupującego do otrzymania prawa własności kupionej rzeczy oraz faktycznego władztwa nad tą rzeczą nazywamy jego prawem podmiotowym w stosunku prawnym sprzedaży (a prawa podmiotowe w stosunkach zobowiązaniowych nazywa się wierzytelnościami). Uprawnienie sprzedawcy do otrzymania ceny, wraz z pewnymi dodatkowymi, pomocniczymi uprawnieniami, które ułatwiają jego realizację, tworzy prawo podmiotowe (wierzytelność) sprzedawcy. Uprawnienia do otrzymania rzeczy, spokojnego jej używania, do tego, by wynajmujący naprawiał ją w razie potrzeby itd., składają się na prawo podmiotowe najemcy (prawo najmu). Uprawnienia do posiadania i korzystania z rzeczy oraz pobierania jej pożytków (stanowiące omówione

powyżej wolności prawnie chronione) wraz z kompetencją do rozporządzania rzeczą, czyli do przenoszenia, znoszenia i obciążania swojego prawa, składają się łącznie na prawo własności (art. 140 KC).

Twierdzenie, że prawo podmiotowe jest konstrukcją złożoną z wielu uprawnień, jest jednak raczej odnotowaniem pewnej prawidłowości statystycznej niż koniecznej cechy prawa podmiotowego. Zdarzają się w praktyce także prawa podmiotowe złożone z jednego tylko uprawnienia (np. prawo obdarowanego sumą pieniężną do otrzymania przedmiotu darowizny czy prawo pierwokupu).

45 Prawo podmiotowe i poszczególne uprawnienia **tworzy norma prawna**. Jak wskazano, są to sytuacje prawne osób istniejące ze względu na nałożone na inne osoby obowiązki. Nie ma zatem prawa podmiotowego bez normy prawnej. Prawo podmiotowe jest **elementem treści stosunku cywilnoprawnego**, a raczej stosunek cywilnoprawny polega na tym, że istnieją odpowiadające sobie wzajemnie obowiązki jednej strony i uprawnienia drugiej strony składające się na jej prawo podmiotowe albo też obowiązki zależą od wykonania przez podmiot uprawniony jego kompetencji.

Prawo podmiotowe bywa określane w starszej literaturze jako „sfera możności postępowania przyznana przez normę prawną". To sformułowanie nie oddaje jednak w pełni złożoności konstrukcji prawa podmiotowego, które nie tylko obejmuje uprawnienia do podejmowania własnych zachowań, ale także uprawnienia polegające na możliwości skorzystania z zachowania drugiej strony stosunku prawnego.

Prawa podmiotowe służą **ochronie interesów** podmiotów, którym przysługują. Jest to jednak reguła, która nie musi sprawdzać się w każdym konkretnym przypadku. Prawo podmiotowe ma jedynie zmierzać do osiągnięcia obiektywnie (typowo) korzystnego dla danego podmiotu stanu rzeczy; w indywidualnej sytuacji może być inaczej.

Prawo podmiotowe składa się wyłącznie z uprawnień, w jego skład nie wchodzą obowiązki. Bywa, że oprócz norm tworzących prawo podmiotowe obowiązują inne normy (ustawowe lub umowne), które zakazują albo nakazują uprawnionemu korzystanie z jego prawa. W takich wypadkach przyjmuje się jednak nadal, że prawo podmiotowe składa się z samych uprawnień, a obok niego istnieje obowiązek wykonywania czy niewykonywania prawa. Co do zasady, oczywiście, wykonywanie prawa nie jest nakazane ani zakazane. Często jednak ustawa stanowi, że brak działania uprawnionego po pewnym czasie prowadzi do utraty prawa (zob. np. art. 293 § 1 KC) albo wyznacza pewien czas na jego wykonanie, po którego upływie prawo wygaśnie. Praktycznie największe znaczenie ma instytucja przedawnienia roszczeń majątkowych, prowadząca do poważnego osłabienia prawa z powodu nierealizowania go przez dłuższy czas. Szczegółowo zagadnienia te będą omawiane w rozdziale VII.

Zasadą jest, że gdy chodzi o prawnie chronioną wolność własnego postępowania lub uprawnienie do określonego zachowania drugiej strony, podmiot uprawniony może urzeczywistnić swoje prawo w drodze **przymusu państwowego**. Ustawa daje mu zatem kompetencję wystąpienia do organu państwa, by ten wymusił na drugiej stronie stosunku prawnego realizację jej obowiązków. Nie jest to jednak cechą konstytutywną prawa podmiotowego. Istnieją, choć wyjątkowo, uprawnienia czy prawa podmiotowe, które nie są chronione sankcją państwową. Są to przede wszystkim roszczenia w tzw. zobowiązaniach naturalnych (niezupełnych). Obowiązuje natomiast generalna zasada, że jeżeli norma prawna przyznaje uprawnienie i nie stanowi wyraźnie, że nie podlega ono przymusowej realizacji, to uprawniony może żądać ochrony państwowej.

46 Warto zwrócić uwagę na różne techniki legislacyjne stosowane przez ustawodawcę w odniesieniu do różnych typów stosunków prawnych i praw podmiotowych. Jak wyja-

śniono powyżej, jeżeli na sytuację prawną podmiotów prawa prywatnego patrzymy z perspektywy normy prawnej, która do nich się odnosi, możemy dostrzec obowiązki i nakazane zachowania lub całe ich kompleksy, uprawnienia i dozwolone zachowania lub ich kompleksy oraz stosunki prawne, czyli relacje pomiędzy uprawnionym i zobowiązanym. W zasadzie jest to jedno i to samo zjawisko – stosunek prawny – oglądane z różnych punktów widzenia, jak budynek widziany z różnych perspektyw. Formułując przepisy prawa, ustawodawca w różnych dziedzinach prawa prywatnego stosuje właśnie takie różne perspektywy. Przepisy odnoszące się do praw bezpośrednich, zwłaszcza przepisy prawa rzeczowego, przepisy o dobrach osobistych czy o prawach własności intelektualnej skonstruowane są w ten sposób, że podstawowym pojęciem jest w nich prawo. Ustawodawca wyraża w nich normy prawne językiem praw podmiotowych. Reguluje poszczególne prawa podmiotowe, a obowiązki nakłada pośrednio, mówiąc, że uprawniony może takie czy inne zachowania w stosunku do przedmiotu swojego prawa podejmować „z wyłączeniem innych osób" albo że może żądać od każdego, kto narusza jego prawo zaniechania naruszeń i usunięcia ich skutków. Inaczej jest w dziedzinie zobowiązań, gdzie ustawodawca w zależności od kontekstu i przedmiotu regulacji raz wypowiada się w przepisach o obowiązkach stron, innym razem o ich uprawnieniach, a niekiedy o całym stosunku prawnym.

§ 17. Rodzaje i typy praw podmiotowych

I. Rodzaje praw podmiotowych

Prawa podmiotowe podlegają rozmaitym podziałom ze względu na ich konstrukcję, treść czy funkcję. Poniżej przedstawione zostaną najbardziej istotne praktycznie klasyfikacje. **47**

1. Prawa bezwzględne i względne

Stosownie do tego, jakiego rodzaju uprawnienia – **bezwzględne** czy **względne** – są głównymi składnikami praw podmiotowych, mówi się o odpowiednich rodzajach praw podmiotowych. Podział ten – czytelny w przypadku uprawnień – nie jest tak czysty w odniesieniu do praw podmiotowych, gdyż są one niekiedy złożone z uprawnień obu rodzajów. Ograniczone prawa rzeczowe są w zasadzie prawami bezwzględnymi, gdyż najważniejsze w nich są uprawnienia pozwalające wykorzystywać w określony sposób daną rzecz z wyłączeniem innych osób. Zawierają one jednak także szereg uprawnień o charakterze względnym, skutecznych w relacjach między uprawnionym a właścicielem rzeczy, pozwalających jednemu z nich żądać czegoś od drugiego. Prawa podmiotowe w zobowiązaniach w zasadzie mają charakter względny; wierzyciel może żądać spełnienia świadczenia (np. zapłaty ceny sprzedaży czy wykonania i wydania dzieła) tylko od dłużnika, a nie od każdego. Sporadycznie pojawiają się w nich uprawnienia bezwzględne, gdy chodzi o korzystanie przez wierzyciela z lokalu (np. art. 690 KC). **48**

2. Prawa majątkowe i niemajątkowe

Przepisy prawa często odwołują się do tych pojęć, choć ich nie definiują. O zaliczeniu prawa podmiotowego do jednej lub drugiej kategorii decyduje rodzaj interesu, który dane prawo chroni przede wszystkim. Jeżeli służy ono w pierwszym rzędzie ochronie interesu **49**